ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Qahhorov Shaxriyor Yodgorovich

Buxoro davlat universiteti, mustaqil izlanuvchi

shaxri.tanxo@gmail.com

Bekkulova Dilfuza Mannovna

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti o‘qituvchisi

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA MOTIVATSIYA VA KOGNITIV RIVOJLANISH: NAZARIY MUNOSABAT

ANNOTATSIYA: Maqolada o'quv motivatsiyasi va kognitiv rivojlanish o'rtasidagi ikki yo'nalishli nazariy munosabat tahlil qilinadi. A.Banduraning o'z-samaradorlik nazariyasi, D.MakKlellendning yutuqqa erishish motivatsiyasi kontseptsiyasi va P.R.Pintrichning motivatsion o'qish strategiyalari (MSLQ) tizimi raqamli muhit kontekstida ko'rib chiqiladi. Ijtimoiy soha xodimlarining o'ziga xos motivatsion profili va kasbiy charchashga nisbatan kognitiv himoya mexanizmlari asoslanadi. Raqamli muhitda motivatsion muhitni to'rtta psixologik mexanizm orqali maqsadli loyihalash yo'llari belgilanadi.

АННОТАЦИЯ: В статье анализируется двунаправленная теоретическая взаимосвязь между учебной мотивацией и когнитивным развитием. Теория самоэффективности А.Бандуры, концепция мотивации достижения Д.МакКлелланда и система мотивационных стратегий учения П.Р.Пинтрича (MSLQ) рассматриваются в контексте цифровой среды. Обосновывается специфический мотивационный профиль специалистов социальной сферы и когнитивные защитные механизмы от профессионального выгорания. Определяются пути целенаправленного проектирования мотивационной среды через четыре психологических механизма.

ABSTRACT: The article analyzes the bidirectional theoretical relationship between learning motivation and cognitive development. Bandura's self-efficacy theory, McClelland's achievement motivation concept and Pintrich's Motivated Strategies for Learning Questionnaire system are examined in the digital environment context. The specific motivational profile of social sector specialists and cognitive protective mechanisms against professional burnout are substantiated. Pathways for designing a motivational environment through four psychological mechanisms are identified.

Kalit so'zlar: o'quv motivatsiyasi, kognitiv rivojlanish, o'z-samaradorlik, Bandura, MakKlellend, Pintrich, motivatsion muhit

Ключевые слова: учебная мотивация, когнитивное развитие, самоэффективность, МакКлелланд, Пинтрич, мотивационная среда

Keywords: learning motivation, cognitive development, self-efficacy, Bandura, McClelland, Pintrich, motivational environment

1. MOTIVATSIYA VA KOGNITSIYA: FUNDAMENTAL ALOQA

1. MOTIVATSIYA VA KOGNITSIYA: FUNDAMENTAL ALOQA

Motivatsiya va kognitiv rivojlanish o'rtasidagi munosabat pedagogika va psixologiya fanlarining kesishmasida joylashgan fundamental muammo hisoblanadi. Bir tomondan, kognitiv rivojlanish motivatsiyasiz imkonsiz: shaxs o'rganishga ichki intilish his qilmasdan, qiyinchiliklarga bardosh bera olmasdan, bilishni qadriyat sifatida ko'rmasdan kognitiv kompetentlikni rivojlantira olmaydi. Boshqa tomondan, motivatsiya ham kognitiv rivojlanishga bog'liq: shaxs o'zini bilishga qodir his qilganda, ya'ni o'z-samaradorligi yetarli darajada bo'lganda, uning motivatsiyasi ham ortadi. Bu ikki yo'nalishli aloqa kognitiv kompetentlik rivojlanishining dinamik, o'z-o'zini kuchaytiradigan tabiatini izohlaydi.

D.MakKlellend (1988) «Human Motivation» asarida motivatsiyaning uch asosiy turini ajratdi: yutuqqa erishish motivatsiyasi (achievement motivation), mansub bo'lish motivatsiyasi (affiliation motivation) va kuch motivatsiyasi (power motivation). Kognitiv rivojlanish uchun eng muhimi yutuqqa erishish motivatsiyasi bo'lib, u shaxsning qiyin vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilishga bo'lgan irodasini ifodalaydi. MakKlellend shuni ko'rsatdiki, yutuqqa erishish motivatsiyasi yuqori bo'lgan shaxslar qiyinchilik darajasi mo'tadil — o'ta oson ham, o'ta qiyin ham emas — bo'lgan vazifalarda eng yaxshi natija ko'rsatadilar. Bu pedagogik jihatdan muhim: o'rganishni optimalli darajada qiyinlashtirish motivatsiyani, va orqali kognitiv rivojlanishni ta'minlaydi.

2. BANDURANING O'Z-SAMARADORLIK NAZARIYASI

2. BANDURANING O'Z-SAMARADORLIK NAZARIYASI

Albert Bandura (1997) o'z-samaradorlik (self-efficacy) tushunchasini «shaxsning berilgan vazifani hal qilish uchun zarur xatti-harakatlarni tashkil etish va amalga oshirish qobiliyatiga bo'lgan ishonchi» sifatida ta'rifladi. Bu ta'rif muhim bir narsani ko'rsatadi: o'z-samaradorlik — bu shaxsning o'zi haqidagi umumiy fikri emas, balki aniq bir vazifaga nisbatan konkret baho. Shaxs matematik masalalar yechishda o'z-samaradorligi yuqori, lekin ijtimoiy muloqotda past bo'lishi mumkin.

Bandura o'z-samaradorlikni to'rtta asosiy omil belgilashini aniqladi. Birinchisi — faoliyatdagi muvaffaqiyat tajribasi (mastery experiences): shaxs qiyin vazifani o'zi hal qilganda uning o'z-samaradorligi sezilarli darajada ortadi. Ikkinchisi — kuzatish orqali o'rganish (vicarious experiences): o'ziga o'xshash shaxsning muvaffaqiyatini kuzatish «men ham uddalay olaman» degan ishonchni kuchaytiradi. Uchinchisi — ijtimoiy undov (social persuasion): muhim shaxslarning — o'qituvchi, ota-ona, tengdosh — ijobiy bahosi o'z-samaradorlikni oshiradi. To'rtinchisi — fiziologik va affektiv holat (physiological and affective states): stress va tashvishning past darajasi kognitiv samaradorlikni oshiradi. Bu to'rtta omilni pedagogik jihatdan boshqarish raqamli muhitda ham mumkin.

3. PINTRICHNING MOTIVATSION O'QISH STRATEGIYALARI

P.R.Pintrich va boshqalar (1991) tomonidan ishlab chiqilgan Motivated Strategies for Learning Questionnaire (MSLQ) metodikasi motivatsiya va kognitiv o'qish strategiyalari o'rtasidagi munosabatni o'lchash uchun keng qo'llaniladigan asbob hisoblanadi. Pintrich motivatsiyaning uchta asosiy komponentini ajratdi: maqsad yo'nalishi (mastery yoki performance goals), vazifaga bo'lgan ishonch (task value) va o'quv natijalariga nisbatan kutish (expectancy).

Bu komponentlarning har biri kognitiv strategiyalar tanloviga — chuqur qayta ishlash yoki yuzaki yodlash — ta'sir qiladi.

3. PINTRICHNING MOTIVATSION O'QISH STRATEGIYALARI

Pintrich tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, mahorat maqsadlariga yo'naltirilgan (mastery-oriented) talabalar — ya'ni bilimni o'z-o'zi uchun qadrlaydiganlar — chuqurroq kognitiv qayta ishlash strategiyalarini qo'llaydi: ular tushunchalar o'rtasidagi aloqalarni izlaydi, yangi bilimni oldingilariga bog'laydi va o'z tushunishini tekshiradi. Natijaga yo'naltirilgan (performance-oriented) talabalar esa ko'pincha yuzaki yodlash strategiyalarini qo'llaydi. Bu farq kognitiv kompetentlikning rivojlanishi uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

1-jadval. Motivatsion omillar, raqamli vositalar va kognitiv ta'sir

1-sxema. PINTRICHNING MOTIVATSION O'QISH STRATEGIYALARI

4. IJTIMOIY SOHA XODIMLARI: O'ZIGA XOS MOTIVATSION MUAMMOLAR

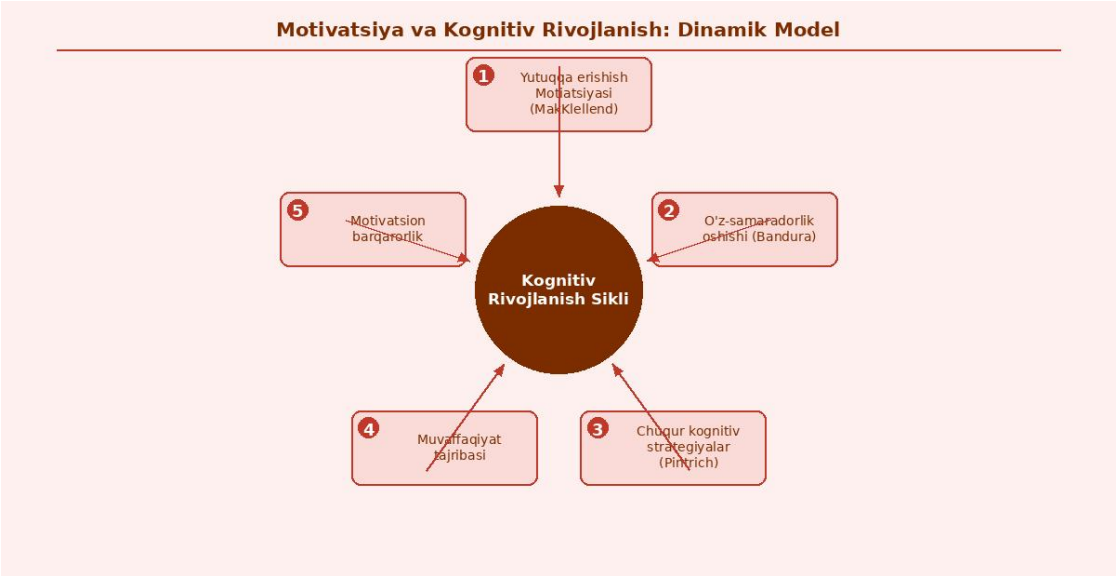
Ijtimoiy soha xodimlarining motivatsion profili o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bir tomondan, ko'pchilik ijtimoiy soha xodimlari kasbni ongli tanlaydi — ijtimoiy adolat, insonlarga yordam berish va jamiyatni yaxshilashga bo'lgan kuchli qadriyat yo'nalishlari tufayli. Bu kuchli motivatsion zamin hisoblanadi. Boshqa tomondan, kasbiy charchoq (professional burnout) ijtimoiy soha xodimlari orasida eng keng tarqalgan muammolardan biri. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, motivatsion resurslarning tugashi — ayniqsa o'z-samaradorlikning pasayishi — kasbiy charchashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

4. IJTIMOIY SOHA XODIMLARI: MOTIVATSION MUAMMOLAR

Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida ijtimoiy soha xodimlarining motivatsion barqarorligini shakllantirish ayniqsa muhim. Bu faqat darslarni qiziqarli qilish masalasi emas — bu kelajakdagi kasbiy hayotda og'ir vaziyatlarga chidam ko'rsatadigan ichki kognitiv motivatsiyani shakllantirish masalasidir. Raqamli ta'lim muhiti bu jihatdan o'ziga xos imkoniyatlar taqdim etadi: muvaffaqiyat tarixini raqamli kuzatish, o'z-o'zini baholash vositalari va refleksiv platformalar motivatsion barqarorlikni saqlash uchun tuzilmaviy qo'llab-quvvatlash yaratadi.

5. RAQAMLI MUHITDA MOTIVATSION MUHITNI LOYIHALASH

Raqamli ta'lim muhitida motivatsion muhitni maqsadli loyihalash bir qancha pedagogik tamoyillarga asoslanadi. Birinchidan, muvaffaqiyat trayektoriyasini ko'rinuvchi qilish: raqamli platformalar progress dashboardlari, yutuq nishonlari va o'sish tarixini vizualizatsiya qilish vositalari orqali talabaga o'z kognitiv rivojlanishini real vaqtda kuzatish imkonini beradi. Bu Banduraning faoliyatdagi muvaffaqiyat tajribasi omilini kuchaytiradi. Ikkinchidan, topshiriqlarni shaxsiylashtirib, talabaning kasbiy qiziqishlari va qadriyatlari bilan bog'lash ichki mahorat motivatsiyasini oshiradi.

Uchinchidan, tengdoshlar o'rtasida hamkorlik va o'zaro o'rganish muhitini yaratish ijtimoiy undov omilini kuchaytiradi: talaba nafaqat o'qituvchi, balki tengdoshlaridan ham fikr-mulohaza oladi. To'rtinchidan, stress va tashvishni kamaytiradigan psixologik xavfsiz muhit yaratish — xatolar uchun jazolash o'rniga ularni o'rganish imkoniyati sifatida ko'rish — fiziologik va affektiv holat omilini ijobiy yo'naltiradi.

5. RAQAMLI MUHITDA MOTIVATSION MUHITNI LOYIHALASH

Motivatsiya va kognitiv rivojlanish o'rtasidagi ikki yo'nalishli aloqa raqamli ta'lim muhitini loyihalashda jiddiy hisobga olinishi kerak. Banduraning o'z-samaradorlik nazariyasi, MakKlellendning yutuqqa erishish motivatsiyasi kontseptsiyasi va Pintrichning motivatsion o'qish strategiyalari tizimi birgalikda kognitiv motivatsiyani rivojlantirishning nazariy zaminini tashkil etadi. Raqamli muhitning texnologik vositalari — progress kuzatuvi, shaxsiylashtirilgan topshiriqlar, refleksiv platformalar, tengdosh hamkorlik tizimi — ushbu nazariy tamoyillarni amalda qo'llash uchun samarali kanal bo'lib xizmat qiladi.

Banduraning o'z-samaradorlik nazariyasi raqamli ta'lim muhitini loyihalashda amaliy yo'nalish beradi. Birinchi mexanizm — muvaffaqiyat tajribasi (mastery experience) — raqamli muhitda bosqichma-bosqich murakkablashuvchi topshiriqlar orqali ta'minlanadi: talaba dastlab nisbatan oson topshiriqlarni muvaffaqiyatli bajargach, yanada qiyin topshiriqlarga kirishishga tayyor bo'ladi. Ikkinchi mexanizm — kuzatish orqali o'rganish (vicarious learning) — video taqdimotlar, onlayn mentorlik va tengdoshlarning ish namunalari orqali amalga oshiriladi. Uchinchi mexanizm — ijtimoiy undov — platformalardagi o'qituvchi va tengdosh fikr-mulohazalari orqali ta'minlanadi.

Turli talabalar turli motivatsion profilga ega: ba'zilari tashqi rag'bat — baho, diplom, ish joyi — asosida harakat qilsa, boshqalari ichki qiziqish va bilishga bo'lgan tabiiy intilish asosida o'rganadi. Raqamli ta'lim muhiti differentsial yondashuvni — turli motivatsion profilga ega talabalarga mos ta'lim tajribasini taqdim etishni — an'anaviy muhitga qaraganda ancha samarali amalga oshirish imkonini beradi. Adaptiv platformalar talabaning motivatsion profilini tahlil qilib, shaxsiylashtirilgan o'quv trayektoriyasini shakllantiradi. Gamifikatsiya elementlari tashqi motivatsiyasi yuqori talabalar uchun samarali bo'lsa, chuqur kontentga ega mustaqil tadqiqot loyihalari ichki motivatsiyasi yuqori talabalar uchun qulay.

Kasbiy motivatsiya — ijtimoiy soha xodimining o'z kasbiga va uning ijtimoiy ahamiyatiga bo'lgan ishonchi — kognitiv kompetentlik rivojlanishining eng barqaror asoslaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kasbiy motivatsiyasi yuqori talabalar kognitiv kompetentlikning barcha komponentlarini tezroq va chuqurroq rivojlantiradi. Raqamli ta'lim muhiti bu aloqani mustahkamlash uchun bir qancha imkoniyatlar yaratadi: real ijtimoiy muammolar bilan ishlash (amaliy loyihalar), ijtimoiy soha mutaxassislari bilan onlayn uchrashuvlar, muvaffaqiyatli ijtimoiy xodimlarning ish tajribasi bilan tanishish.

6. XULOSA

ADABIYOTLAR / REFERENCES

1. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. — New York: Freeman, 1997. — 604 p.

2. McClelland D.C. Human motivation. — Cambridge: Cambridge University Press, 1988. — 663 p.

3. Pintrich P.R., Smith D.A., Garcia T., McKeachie W.J. A manual for the MSLQ. — Ann Arbor: NCRIPTAL, 1991.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni.

5. Muslimov N.A. Kasbiy ta'limda kompetentlik yondashuvi. — Toshkent: Fan, 2018. — 184 b.

6. Xo'jayev B.X. Kompetensiya tushunchasi xususida // Pedagogika. — 2015. — №3.

7. Otepbergenov J.S. Kognitiv kompetentlikni rivojlantirish: PhD diss. — Toshkent, 2020.